



گذری بر ناگفته‌های مسجد وکیل شیراز

محمد رضا احمدی^۱، فاطمه هوایی^۲

۱- کارشناس حوزه شهرداری شیراز (مدیر مرکز شیرازشناسی - wvja_24@yahoo.com)

۲- کارشناس مدیریت جهاندگردی (مدرس حوزه گردشگری شیراز - fa_havayi333@yahoo.com)

چکیده

بناهای مذهبی یکی اساسی‌ترین عناصر شهرها از قدیم بوده و هستند. یکی از مهمترین این بناها مساجد می‌باشند که به نوعی نمود و مفهومی از فضای مقدس و معنوی جامعه به حساب می‌آیند و همواره معماران سعی نموده‌اند به روش‌های مختلف این مفهوم را از طریق معماری به مخاطب منتقل نمایند. به همین دلیل معماری مذهبی یکی از مهمترین عناصر جذب گردشگران به این اماکن می‌باشد. مسجد وکیل شیراز یکی از مهمترین مساجد این شهر و در عین حال یکی از زیباترین آن‌ها به حساب می‌آید و معماری مذهبی منحصر به فردی را در دل خود جای داده است. با شناخت معماری این مسجد می‌توان بهتر از قبل، آن را برای گردشگران داخلی و خارجی شناساند و هر چه بیشتر آن‌ها را به این بنای مذهبی دعوت نمود. در این مقاله سعی بر آن شده تا معماری این بنای زندگی و به خصوص کتیبه‌های آن مورد بررسی قرار گیرد.

واژگان کلیدی: مسجد، معماری، مسجد وکیل، شیراز، زندیه

۱- مقدمه

معماری یکی از هنرهای اسلامی است که خصوصیات هویتی اسلام را در خود جای داده و تقریباً تمام خصوصیات هنردینی را با خود به همراه دارد. در سرزمین‌های اسلامی خانه‌ها را طوری بنا می‌کردند که برای زندگی کوتاه انسان مناسب باشد. برای معماری بنای خانه‌ها بیشتر به کارکرد های منطقی بنا تا مسأله جاودانی آن توجه می‌شد و شاید به همین دلیل باشد که منازل و خانه‌های ادوار گذشته کمتر باقی مانده‌اند، مگر تعدادی معدودی که آن‌ها هم از لحاظ جنبه معنوی محافظت شده‌اند اما خانه‌های خدا امری جدا از این مسأله بوده‌اند. خداوند خود جاوید است پس باید محل عبادت او نیز جاودان باشد. به همین دلیل در اسلام به معماری مساجد بسیار اهمیت داده شده و بنای معماری مساجد را به زیباترین هنرها می‌آراستند و در واقع مساجد جلوه‌ای از هنرهای اسلامی هستند. مسجد در طول تاریخ هنر اسلامی به عنوان بنای مذهبی و مکان عبادت همواره عالی‌ترین نمونه‌های معماری و تزئین را با خود داشته و همواره فضایی بوده که مومنان آن را از فضای دنیوی پیرامونش متمایز می‌دانسته‌اند و معتقد بوده‌اند که این مکان مقدس می‌تواند بر معنای حرکات و کلمات انسان بیافزاید. فضای باز معماری اسلامی، با هماهنگی و نظم نقش‌ها، کتیبه‌ها و رنگ‌ها، محیطی با عظمت همراه با خلوص معنوی پدید می‌آورد. انسان با ورود به این اماکن، خود را در میان دنیای معنوی می‌یابد که همانا یادآور بهشتی است که قرآن از آن سخن به میان می‌آورد. معماری و مکتب شهر شیراز همیشه زبانزد ایران و جهان بوده و بسیاری از جهانگردان در دوره‌های مختلف از معماری و هنر این شهر ستایش کرده و از معماری این بناها سخن به میان آورده‌اند. مسجد وکیل شیراز یکی از این بناهاست و معماری آن از دوره زندیه تا به امروز را شامل می‌شود و با اینکه تخریب‌های زیادی در دوره قاجار در آن ایجاد شده اما هنوز در این شهر خودنمایی می‌کند. در خصوص مسجد وکیل مطالب زیادی در منابع قدیم و جدید ذکر شده اما کتیبه‌های این مسجد در بسیاری از این منابع به دست فراموشی سپرده شده است. می‌توان به کتاب مسجد جامع وکیلی اثر علینقی بهروزی اشاره کرد که به بعضی از کتیبه‌ها اشاره نموده است. متأسفانه در قسمت‌هایی از بنا بسیاری از کاشی‌ها به اشتباه مرمت و به همین دلیل در قسمت‌های مختلفی از کتیبه‌ها خوانش آن‌ها مشکل بوده و مجهول باقی مانده که در مقاله‌های دیگری که در آینده در مورد این مسجد نوشته می‌شود باید تصحیح گردد. نگارندگان در خصوص کتیبه‌های این مسجد از بسیاری از افراد مرتبط با آن یاری جسته که بسیاری از اساتید قادر به خوانش این کتیبه‌ها نبوده‌اند.

۲- جایگاه مسجد

در اصطلاح، مسجد به محلی اطلاق می‌شود که جایگاه عبادت و خضوع در برابر حق تعالی است. کاربرد واژه مسجد یکی در مورد چهار دیواری خاصی است که برای عبادت ساخته می‌شود و دیگر اینکه بر اساس روایت رسول خدا (ص) مسجد به سراسر زمین اطلاق می‌گردد چرا که همه سطح کره خاکی می‌تواند سجده‌گاه انسان و مسلمان باشد (مهری و ابراهیمی دهکردی، ۱۳۹۶: ۶). اهمیت مسجد در شهرهای کهن اسلامی تا آن جا بوده که واژه شهر تنها به جایی اطلاق می‌شده که در آن مسجد جامع ساخته شده باشد. این مساجد جامع بنا بر تفکر اسلامی در هسته مرکزی شهر ساخته می‌شدند، جایی که نه تنها مرکز مبادلات فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی جامعه بودند بلکه معماری و ساخت و سازمان فضایی آن نیز به صورت چشمگیری

با فضاهای دیگر شهر متفاوت بود هر چند که در سایر نقاط شهر نیز مساجدی به ویژه در محلات ساخته می‌شد. در شهرها و محلات ایران، مساجد به همراه زیارتگاه‌ها و تکایا چنان در چشم اندازهای فرهنگی موثر واقع می‌شوند که در غالب آن‌ها تنها ساختمان مرتفع شهری، این اماکن هستند. همچنین در بافت شهری و محله، نقش مسجد آن قدر تعیین کننده و حساس است که گاهی مسیر اصلی خیابان را از ادامه و تعویض باز می‌دارد (شکوئی، ۱۳۹۲: ۷۳).

۳- معماری در زمان کریمخان زند

کریمخان زند در سال ۱۱۸۰ هجری قمری شیراز را به دلایلی چون اعتدال هوا، استحکامات طبیعی، موقعیت شیراز بر سر راه کهن خلیج فارس، دژ نظامی فهندژ و باروی شهر به پایتختی برگزید (سامانیان، ۱۳۸۹: ۸۴۴). کریمخان به مانند شاه عباس کبیریک پادشاه رعیت نواز و علم پرور و با سلیقه ای بود که با احداث ساختمان‌های محکم و زیبایی می‌خواست شیراز را به همان درجه برساند که شاه عباس اصفهان را رسانید. بنابراین در خارج از شهر آن روز، طرح بناهای مفصل و عظیمی برای ارگ سلطنتی و منضعات آن و میدان، خیابان، باغ، بازار، مسجد، آب انبار و حمام ریخت و با یک معماری و اسلوب بدیعی با حجاری‌ها و کاشی‌کاری‌های ظریف و زیبا و به کار بردن دقت و توجه خاص ساختمان‌های مورد نظر را از روی کمال استحکام و وسعت نظر شروع و به اتمام رسانید (سامی، ۱۳۳۷: ۳۴). محمد هاشم آصف در کتابش می‌نویسد: ((مهندسی و وقوف و حسن سلیقه)) در طرح و اجرای این حوزه جدید شهری به چشم می‌خورد که نشان می‌دهد اندیشه‌ای جامع، منظم و فنی آن را شکل داده است (رستم الحکما، ۱۳۴۸: ۲۱۳). مولف تاریخ گیتی گشا در این خصوص می‌نویسد: ((کریمخان زند از اینکه در سرای گذشتگان منزل بگیرد عار داشت از این رو بر آن شد تا بناهای رفیعی که در خورشان حکومتش باشد احداث نماید و از تمام حجاران و نقاشان و معماران که در هر جای کشور بودند کمک گرفت و متجاوز از ۱۲ هزار کارگر در روز مشغول کار بودند)) (موسوی اصفهانی، ۱۳۶۳: ۳۴۸). معماری بناهای کریمخانی از صلابت و پختگی فرهنگ معماری ایران برخوردار بود و در طراحی شهری این دوره به جنبه‌های کارکردی بیش از جنبه‌های زیبایی‌شناسی اهمیت داده شد (حسین پور، ۱۳۸۹: ۸۳۲).

۴- مسجد وکیل

مسجد وکیل در بین مجموعه زندیه و در محله درب شاهزاده قرار دارد. در خصوص این مسجد میرزا حسن حسینی فسایی می‌نویسد: از بناهای پادشاه ارجمند کریمخان زند است که خود را وکیل دولت علیه ایران می‌گفت و در سال ۱۱۸۰ و اند این مسجد را بنا فرمود، گفته اند شالوده و بنیان آن را به آب رسانید و از سنگ و خاک و آهک آن را انباشته، دیوار و طاق‌ها را با آجر و گچ ساخت (حسینی فسائی، ۱۳۶۷: ۲۸۷). کرامت اله افسردر کتاب خود می‌نویسد: شاید در زمان صفویه به جای مسجد قدیمی در همین حوالی که تذکره نویسان آن را مسجد جنازه نوشته‌اند، مسجدی بزرگ تر بنا نهاده‌اند که کریمخان زند همزمان احداث بازار و میدان، این مسجد را احیاء کرده است و از آن پس به نام مسجد وکیل خوانده شده است. سند بر این مدعا کتیبه‌ای است در شبستان مسجد که حکایت از ساختمان آن در زمان صفویه می‌کند (افسر، ۱۳۵۳: ۲۱۲). مسجد وکیل در دوره‌های بعد به علت صدماتی که در اثر زلزله و گذشت زمان حادث شده

بود، تعمیر و مرمت و تجدید تزئینات گردید به طوری که عمده تزئینات کاشی کاری آن در حال حاضر مربوط به دوره فتحعلیشاه و ناصرالدین شاه قاجار می باشد. پرویزرجبی در خصوص کاشیکاری این بنا در کتابش می نویسد: ((دیوارهای صحن با کاشیکاری بسیار جالبی تزئین شده است که از نظر رنگ آمیزی و شکل کاملاً مشخص از دوره های گذشته است و نماینده یک نوع رنگ آمیزی و طراحی است که مخصوص دوره زندیه می باشد (رجبی، ۱۳۸۳: ۱۵۳). در تایید سخن پرویزرجبی می توان به سفرنامه مادام دیولافوا اشاره کرد که در مورد کاشیکاری مدرسه وکیل صحبت کرده است. او می نویسد: ((هریک از این کاشی ها اگر از بنا برداشته شود به تنهایی یک تابلو قشنگ جداگانه ایست و شایستگی آن را دارد که در کنار شاهکارهای غربی جای بگیرد)) (دیولافوا، ۱۳۶۱: ۴۱۲). در کتاب آثار عجم در خصوص مسجد آمده: ((مسجدی است وسیع، جدارش رفیع، بنایش معظم، بنیانش محکم)) (فرصت الدوله، ۱۳۶۲: ۴۴۲). در دوره اخیر نیز تعمیراتی ضروری در مسجد انجام شده و هنوز هم این روند ادامه دارد. بنای مسجد در مساحتی حدود ۱۱ هزار مترمربع ساخته شده و مشتمل بر بخش های زیر است: سردر مجلل، صحن، ایوان های شمالی و جنوبی، شبستان جنوبی و شرقی، رواق های شرقی و غربی و حیاط کوچک کناری (نصر، ۱۳۸۷: ۵۰). در مورد معمار این بنای عظیم و مهم در منابع اشاره زیادی نشده است. برخی معتقدند محمدباقر اصفهانی که خود نیز در کنار مجموعه زندیه، یک مجموعه کوچک نیز ساخته بوده و امروزه فقط مسجدش باقی مانده، معمار بناهای زندی بوده است اما نمی توان به این باور رسید که تنها یک نفر تمام معماری یک مجموعه را انجام داده باشد و قطعاً محمدباقر اصفهانی رئیس تمام معماران آن زمان بوده است. اما باید به میرزا نصیر جهرمی اشاره کرد که معماری این بنا را برعهده داشته باشد.



شکل ۱- مسجد وکیل (ماخذ: نویسندگان، ۱۳۹۹)

۵- معماری مسجد وکیل

مسجد وکیل جزو زیباترین مساجد ایران و شهر شیراز محسوب می شود. این بنا همچون نگینی در دل مجموعه زندیه این شهر قرار گرفته و زیبایی خاصی به آن داده است. معماری این بنا هر چند در دوره قاجار بسیار مورد مرمت واقع شد اما هنوز عظمت و زیبایی خود را حفظ نموده است. در زیر به معماری مسجد از ورودی تا انتهای آن پرداخته خواهد شد.

۵-۱- ورودی مسجد

بیشتر تزئینات ورودی مسجد از کاشی معرق و هفت رنگ می باشد. در دو جرز ورودی بنا، قاب های کاشیکاری شده معرق قرار دارد که به برخی از آن ها قاب های محرابی می گویند. در قاب اول و سوم، هر کدام از جرزها با کاشی هفت رنگ تزئین شده که بر روی آن ها نقش درخت زندگی نقاشی شده است. در قاب های دوم و چهارم که کوچک تر و مربعی شکل هستند نیز کاشی هفت رنگ کار شده که در قاب بالا طرحی وجود دارد که به طرح ((شاه عباسی)) معروف می باشد و این طرح در قسمت های مختلف مسجد دیده می شود. طاق ورودی مسجد دارای یک معماری فنیله ای است که البته با کاشی تزئین شده و در پایین هر دو طرف نام نقاش کاشی ها ((محمود نقاشزاده)) و کارخانه کاشی پز ((کارخانه فغفوری)) بر روی کاشی آمده و نقش کاشی های این فنیله گل و مرغ می باشد. در دو طرف ورودی مسجد دو سنگ و در اصطلاح ((پیزنشین)) قرار دارد که بر روی آن ها نقش ترنج کار شده که یکی از ویژگی های معماری دوره زند می باشد. در بالای هر دو پیزنشین دیواری قرار دارد که هر کدام یک قاب دارد و با کاشی هفت رنگ تزئین و نقش آن ها درخت زندگی و گل و مرغ و با خطوط اسلیمی تزئین شده و در پایین قاب چپ باری دیگر نام ((محمود نقاشزاده)) نوشته شده است. در بالای هر کدام از این دیوارها دو قاب وجود دارد که کتیبه ای در آن نوشته که قاب این کتیبه ها نیز به صورت ترنجی طراحی شده و در سمت راست عبارت ((الحمد لله الذی مساجد عمر ساحة القلوب وجعلها ویصلی جلال محمد و علی الله المصطفی وجه مطهر و جمال سلم علی الوعلی)) و روبروی این کتیبه یک کتیبه دیگر با عبارت ((النعمة النوره انتظان الموید الجلیل آقا باباخان امیر الامرا فی الخصال محمود سنه الف ومئتان وثلاثة واربعمون)) و در آخر کتیبه نیز نام کاتب: ((محمد حسین حبیب الله)) آمده و تاریخ ۱۲۴۳ ذکر شده و اطراف آن ها با نقوش گل تزئین شده است. در بالای این کتیبه ها، قاب های کاشیکاری شده ای به تعداد ۲۴ عدد وجود دارد که نقش آن ها گل و مرغ می باشد که در بالای ورودی یک قاب با کاشی هفت رنگ و با خط ثلث طلائی عبارت ((اولاد واطهء اطلال لذی قد فی هذا البیت بعد لمراد عمر التمثال فتحعلی شاه الملک سلطان بن سلطان مجد بن خاقان حسینعلی میرزا قاجار)) نوشته شده است. در دیواره های کناری ورودی مسجد نیز قاب هایی به صورت ترنجی با طرح کاشی هفت رنگ تزئین شده است. بالای ورودی نیز مقرنس کاری بسیار زیبایی با کاشی کار شده که زیبایی ورودی بنا را دو چندان کرده و در بالای طاق ورودی آیات ۱۸ تا ۲۰ سوره توبه با مضمون ((إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَلَمْ يَخْشَ إِلَّا اللَّهَ فَعَسَىٰ أُولَٰئِكَ أَنْ يَكُونُوا مِنَ الْمُهْتَدِينَ / أَجْعَلْتُمْ سِقَايَةَ الْحَاجِّ وَعِمَارَةَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ كَمَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَجَاهَدَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ لَا يَسْتَوُونَ عِنْدَ اللَّهِ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ / الَّذِينَ آمَنُوا وَهَاجَرُوا وَجَاهَدُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ أَكْبَرُ دَرَجَةً عِنْدَ اللَّهِ وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْفَائِزُونَ)) و با خط ثلث بر زمینه لاجورد کار شده و در آخر نیز سال ۱۳۰۶ نوشته شده که سال مرمت بنا را نشان می دهد. در لچکی های بالای ورودی تزئینات اسلیمی و دم اژدری بر روی کاشی های آبی با گل های صورتی رنگ کار شده و سه قاب گل بر زمینه زرد دیده می شود. ورودی مسجد از سنگ می باشد که دور آن به صورت فنیله ای و مارپیچ حجاری شده و دو پایه گلدان در هر طرف در دیده می شود. در بالای در، سنگی به شکل مثلث کار گذاشته شده که در آن نقش گل وجود دارد که قسمتی از آن شکسته و دو طرف آن به صورت مارپیچ حجاری شده است. در خصوص شکسته شدن این سنگ در کتاب فارس در عصر قاجار آمده: ((روزی مردی توپچی

گذری برناگفته های مسجد وکیل شیراز
محمدرضا احمدی، فاطمه هوایی
صص ۴۹-۶۴

در میدان ارگ به زنی متلک گفت و کار را از شوخی گذرانید. زن به فریاد درآمد. کسبه بازار وکیل به پشتیبانی آن زن برخاستند و توپچیان و فراشان آذربایجان نیز به حمایت آن توپچی شتافتند. کم کم مردم جمع شدند و عزّل احمد خان را از طرف فرمانفرما خواستند اما این درخواست اجابت نشد و مردم در مساجد و تکایا گرد هم آمدند و علما و بزرگان را حاضر کردند و علیه حکومت و میرزا احمد خان قیام نمودند. میرزا جعفر خان سوادکوهی هم که دل خومی از میرزا احمد خان داشت، نهانی مردم را علیه او می شورانید. فرمانفرما چون متوجه وخامت کار شد، دستور داد تا برفراز بام های عمارت های دولتی سنگر بستند و سربازان در پشت سنگر نشستند و دو اراهه توپ در میدان نقاره خانه در برابر مسجد وکیل گذاشتند. مردم نیز در مسجد نوبا حضور تمام علما و رجال گرد آمده، آشکارا علیه فریدون میرزای دوم شعار می دادند. محمد حسن کدخدای محله سنگ سیاه را که مردی شجاع و سخاوتمند بود، به ریاست اهالی پنج محله نعمتی خانه برگزیدند و مردم پنج محله حیدری خانه، ریاست خود را به احمد سلطان پسر حاجی عبدالحسین یاور فوج سرباز شیراز دادند و سپس هریک از این دو رئیس، افراد جنگاور را تقسیم کردند و برفراز طاق های بلند مسجد وکیل و بر پشت بام مدرسه خان و سردر مسجد وکیل قرار گرفتند. نه نفر شمشالچی نیز بر فراز دو مناره مدرسه خان که بلندتر از همه عمارات شهر بود قرار گرفتند و چند روز از دو جانب تیراندازی شد و عده ای مقتول و مجروح گردیدند و چند گلوله توپ به سردر مسجد وکیل شلیک شد که جای آن را سوراخ کرد و سنگ یکپارچه سردر مسجد که سه ذرع درازا و دو ذرع پهنا و بلندی و نیم متر کلفتی داشت، شکسته شد. (امداد، ۱۳۸۷: ۱۸۰). در پایین این سنگ آیه ۱۸ سوره توبه ((إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مَنِ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَلَمْ يَحْشَ إِلَّا اللَّهَ فَعَسَىٰ أُولَٰئِكَ أَن يَكُونُوا مِنَ الْمُهْتَدِينَ)) و در ادامه آن آیه ۷۸ سوره اسراء با مضمون ((أَقِمِ الصَّلَاةَ لِذُلُوكِ الشَّمْسِ إِلَىٰ عَسْقِ اللَّيْلِ وَقُرْآنَ الْفَجْرِ إِنَّ قُرْآنَ الْفَجْرِ كَانَ مَشْهُودًا)) حجاری و در آخر سال ۱۲۶۷ ذکر شده است. در مسجد چوبی و احتمالاً مربوط به دوره قاجاری باشد.



شکل ۲- سردر مسجد وکیل
(ماخذ: نویسندگان، ۱۳۹۸)



شکل ۳- کتیبه ورودی مسجد (ماخذ:
نویسندگان، ۱۳۹۸)

۵-۲- هشتی یا دهلیز مسجد

بعد از ورودی مسجد به هشتی یا دهلیز می‌رسیم. در این قسمت دو کتیبه سنگی روبروی در ورودی بر روی دیوار نصب شده است. ابعاد این کتیبه‌ها متفاوت و هر دو مربوط به دوره قاجار می‌باشد.

کتیبه بزرگ به خط نسخ و جنس مرمر:

باعث تسطیر این وثیقه که نقش فی الحجر گردیده این است که نواب مستطاب عالمیان مآب باسط بساط امن و امان، ناصب رأیات عدل و احسان، منظور انظار حضرت آفریدگار، شاهزاده فلک قدر خورشید اشتهار حسینعلی میرزا قاجار فرمانفرمای مملکت فارس، بنابر حصول دعای دوام و اجابت مسئول عالیجناب قدسی انتساب، مخزن معارف قدسیه معدن الطاف سنیه، رافع رأیات مله بیضا، جامع آیات شریعت عزرا قبله فضلالیام قدووه علمای اسلام شیخ ابوتراب امام جمعه و جماعت دارالعلم شیراز در سنه تنکوز نیل بعد و ماها ابدا مالیات و متوجهات و رسوم محتسبی و جمیع صوادرو عوارض جماعت خباز و علاف دارالعلم شیراز را از قرار یک طغرا رقم مرحمت شمول موقوف فرمودند که هر کس طالب این کسب بوده باشد مشغول گردیده در کمال خواطر جمعی نان طبخ نموده آورده در بازار بمصرف فروش رسانیده که عجزه ملهوفین از فزانی نعمت و ارزانی خوشوقتی حاصل و ثواب آن بزرگوار نواب اقدس فرمانفرما واصل شود تغییر دهنده از حال الی ظهور قائم آل محمد صلی الله علیه آله مستوجب لعن اقدس الهی و سخط حضرت رسالت پناهی باد به النبی و اله الامجاد

در پایین کتیبه نام کاتب آن اینچنین نوشته شده است: حرره الداعی الدوام الدوله القاهره الباهره العبد المذنب الاثم اسمعیل الموسوی الشیرازی فیشهر رمضان ۱۲۴۳.

کتیبه کوچک به خط نستعلیق و از جنس گندمک:

بسم الله العلی الاکبر

الحمد لله الذی بنهی الفحشاء و عن المنکر و الصلوه علی صفوه نبیه البشر و بعد بر ارباب خرد و اصحاب رشد پوشیده نیست که انتظام امور دولت و دین موقوف بکمال عقل اوست، چون شرب خمر موجب زوال عقل میشود و مایه هر شر و فساد و بعد از طریق صلاح و سداد است و درین بلد که دارالعلم و از اعظم بلاد است بعضی طالبین زخارف

دنیویه که سابقا درین دیار ارباب اختیار بوده اند مبلغی خطیر بشیره خانه اینجا جمع بسته بودند و به این سبب آشکارا بیع شروی می نمودند تا در این سال (۱۲۸۱) فرخنده فال زمان حکمرانی و اقتدار نواب مستطاب اشرف ارفع و والا یمین الدوله فرمانفرمای مملکت فارس که تفضلات ربانی شامل حال اختیار بلکه مصلح حال اشرف این بلد شاهنشاه آسمان درگاه ظل الله ناصرالدین شاه قاجار اید الله مُلکک و سلطانه جناب جلالت مآب معتمدالسلطان قوام الدوله العلیه را به وزارت و پیشکاری این مملکت انتخاب فرمودند جناب معظم الیه در بدو ورود بتقاضای فطرت پاک ضمنا و المرضات و تحصیل الله دعاگویی دوام دولت قاهره از منافع و خراج شیره خانه که مبلغی خطیر بود و غمض و عین صرف نظر نموده و منع شرب و بیع و شرای شراب فرمودند و خواص و عوام را از این فعل حرام باز داشتند و این لوح را نگاشتند که آیندگان قرار این را بر هم نزنند-رحم الله من اتقیها ولعن الله من اوھنها والسلام علی من اتبع الهدی.

از سمت چپ و راست این دهلیز وارد حیاط مسجد می شویم که احتمالا یکی از ورودی ها مربوط به خانم ها و ورودی دیگر مربوط به آقایان بوده اما در سمت چپ ورودی یک راهرو وجود دارد که ما را به قسمت گاوچاه مسجد می رساند که در قدیم اینجا آب مسجد تامین می شده و به جز سقف راهرو، تزئینات خاصی ندارد. بالای دو کتیبه سنگی و بر روی کاشی و زمینه لاجورد حدیثی از پیامبر (ص) با متن ((أنا مدینة العلم و علی بابها)) نوشته شده و اطراف این قاب، کاشی های معقلی کار شده که اسامی ((محمد)) و ((علی)) با خط کوفی در آن ها دیده می شود که در قسمت های مختلف دهلیز و به خصوص سقف از این نوع معماری پوشیده شده که با هنر کاربردی ترکیب شده است.



شکل ۴- کتیبه سنگی هشتمی
(ماخذ: نویسندگان، ۱۳۹۸)

بعد از دهلیز به صحن مسجد می‌رسیم. ایوان شمالی در وسط ضلع قرار گرفته که به دلیل کاشی کاری بسیار زیبای آن به طاق مروارید معروف شده و ۱۲ متر عرض، ۴ متر عمق و ۲۰ متر ارتفاع که بالای این ایوان دو گلدسته وجود دارد (نصر، ۱۳۸۷: ۵۱)، که با کاشی معرق تزئین شده است. در هلالی طاق این ایوان سوره ای با خط ثلث سفید بر زمینه لاجورد نوشته شده که سوره ((منافقون)) است و با آیه ((إِذَا جَاءَكَ الْمُتَافِقُونَ قَالُوا نَشْهَدُ إِنَّكَ لَرَسُولُ اللَّهِ وَاللَّهُ يَعْلَمُ إِنَّكَ لَرَسُولُهُ وَاللَّهُ يَشْهَدُ إِنَّ الْمُتَافِقِينَ لَكَاذِبُونَ)) شروع می‌شود و در آخر کتیبه سال ۱۲۴۴ هجری قمری ذکر شده و قسمت های مختلفی از این کتیبه مرمت و کاشی های جدید در آن کار شده است. همچنین در آخرین کتیبه عبارت ((الحمد لله الذي شرفني بكتابه نواقص من كتبه هذا البيت الجامع انا المذنب عبد الله اليزدي اشرف محمودي)) نوشته شده و تاریخ آن ۱۳۴۷ است. در وسط ایوان و بر روی کاشی لاجورد عبارتی نوشته شده که احتمال مرمت این طاق را در زمان فتحعلیشاه و پسرش حسینعلی میرزا نشان می‌دهد که در آخرین اسام آقا باباخان ذکر شده است. آقا باباخان یکی از بزرگان زمان حسینعلی میرزا فرمانفرما بوده که در شهر شیراز اقدامات بسیار مهمی از لحاظ ساخت و ساز شهری انجام داده است. از جمله اقدامات او می‌توان به ساخت مسجد، مرمت مدرسه وکیل، ساخت باغ و... اشاره نمود. در زمان قاجار که زلزله، بناهای این شهر را ویران و تخریب نمود، مرمت مسجد وکیل به احتمال زیاد باید همزمان با مدرسه وکیل انجام و آقا باباخان بر آن نظارت می‌کرده است.

متن کتیبه:

الحمد لله اسس لذی آتینا الاسلام والایمان عماره و بحجاره معرفه الحکمه والصین واما الیقین ورفع الصلوه علی الدین وقواعد کان المسلمین مسند محمد الاحمد المحمود و الهادی الامین والثیلام وعلی العزه المطهرین له اعم احد؟؟ التقوی عُمه علی العالی المعلی وانزع البطین ولقد اسس علی التقوی اساس هذا البيت لمراد لتمثال السلطان ملک الملوک مظفر سلطان بن سلطان فتحعلی شاه العزیز المالك العرب والعجم مجد السلطان الاکرم ومجد الخیر والکرم والجود ولهم ملک الملیک حسینعلی میرزا معظم الله وخلد وحفظه ملکه التقض عروینین بنظاره جاودان المومن المسعود والمحمود منبع العزو والشوکت والجلال والاحسان آقا باباخان امیر الامرا العظام فی شهر ذی القعدہ ۱۲۴۳

در آخر کتیبه نام کاتب اینچنین آمده: ((کتبه میرزا حسین به محمد شریف حکاک)).



شکل ۵- کتیبه طاق شمالی
(ماخذ: نویسندگان، ۱۳۹۸)

ازاره های این ایوان از سنگ مرمر، با طرح گل یا درختچه می باشد. در دوره زندیه در بناهای شیراز دو نوع مرمر استفاده می شد که یکی مرمر آذربایجان بود و دیگری از اطراف شیراز تهیه می گردید. در دو طرف ایوان دو پایه گلدان قرار دارد که قسمت فنیله ای آن با کاشی تزئین و سقف این ایوان به طرز زیبایی کاشی کاری و هنر کاربندی نیز در آن اجرا شده است. در وسط سقف یک کتیبه با کاشی هفت رنگ وجود دارد که در آن درخت زندگی نقش شده و اطراف آن و تمام این سقف نقش های گل و اسلیمی و ترنجی کار شده و بالای سقف یک شمشه وجود دارد که با نقش گل و زمینه زرد طراحی شده و طرح های اسلیمی در آن دیده می شود. داخل طاق ۵ قاب محرابی وجود دارد و روی لچکی های بعضی از آن ها کاسه ای نقاشی شده که درون آن گل می باشد و همچنین طرح بعضی از قاب ها درخت زندگی است که طرح های اسلیمی نیز در آن ها دیده می شود. در وسط طاق و پایین یکی از قاب ها عبارت ((ان آثارنا تدل علینا/ فانظر واعدنا الی الآثار)) که نیمی از کاشیکاری آن مرمت جدید و در کنار آن سال ۱۳۴۷ و ((حزره اشرف)) نوشته و در لچکی های این ایوان طرح اسلیمی و دم اژدری دیده می شود. در سمت راست و چپ ایوان یک ردیف ۴ تایی قاب با تزئینات کاشی وجود دارد که سه قاب به صورت محرابی و یک قاب کوچک تر و مربعی شکل است که نقش قاب های محرابی، گل و درخت زندگی می باشد. در یکی از قاب های محرابی طرح اسلیمی کار شده و عبارت ((بسم الله الرحمن الرحیم)) و ((نصر من الله و فتح قریب)) بر روی زمینه سفید نوشته شده و تاریخ ۱۲۴۲ در زیر هر دو عبارت دیده می شود. در کتیبه پایین و در هر دو سمت دو گلدان نقاشی شده که وسط گلدان قاب راست عبارت ((تعمیرات و ترمیم صانع کاشی)) و در زیر آن حدیثی از پیامبر (ص) با خط سفید بر زمینه لاجورد با مضمون ((المومن فی المسجد کالسمک فی الماء)) نوشته شده و در وسط گلدان قاب چپ عبارت ((استاد میرزا عبدالرزاق و ابراهیم فغفوری)) و زیر آن سال ۱۳۴۷ نوشته شده و دنباله حدیث پیامبر (ص) زیر آن با مضمون ((والمناق فی المسجد کالطیر فی القفص)) آمده است. بالای ایوان کتیبه هایی ترنجی شکل کار شده و درون آن ها نقوش گل نقاشی شده و در کتیبه هایی دیگر عبارت ((یا الله)) بر زمینه سفید نوشته شده است. در وسط ایوان نیز عبارت ((ادخلوها بسلام آمین)) و صدق الله العلی العظیم)) نوشته شده که آیه ۴۶ سوره حجر می باشد.



شکل ۶- یکی از کتیبه‌های طاق
شمالی (ماخذ: نویسندگان، ۱۳۸۹)

۵-۴- صحن یا حیاط مسجد

صحن مسجد دارای یک حوض می باشد. در ضلع‌های راست و چپ صحن هر کدام ۱۱ دهانه طاق وجود دارد که باعث ایجاد رواق‌هایی شده است. سقف این رواق‌ها با آجر و کاشی معقلی کار شده و به صورت عرقچین می باشد. در اضلاع شمالی و جنوبی نیز هر کدام ۸ دهانه طاق وجود دارد که برپیشانی این اضلاع یعنی دور تا دور صحن مسجد عبارت‌هایی وجود دارد که مربوط به دعای جوشن کبیر و آیات قرآنی است. حدود ۴۶ قاب دور تا دور صحن کار شده که طرح آن‌ها ترجیحی شکل و بر روی آن‌ها قسمت‌هایی از دعای جوشن کبیر نوشته شده و این کتیبه‌ها با خط ثلث سفید برزمینه لاجورد می باشد و اطراف کتیبه‌ها با گل تزئین شده است. در بین این کتیبه‌ها، کتیبه‌های کوچک تری با زمینه سفید کار شده که نام مقدس ((یا الله)) در آن‌ها دیده می شود. در دو طاق کناری سمت راست ایوان جنوبی و در وسط لچکی‌ها عبارت ((کارخانه حاجی باقر)) نوشته و سال ۱۳۴۷ ذکر شده که مربوط به مرمت مسجد می باشد که در قسمت‌های دیگر بنا نیز دیده می شود. در لچکی‌های سایر طاق‌ها طرح‌های اسلیمی و دم‌اژدری با کاشی هفت رنگ کار شده است. در وسط ضلع شرقی آیه ۹۶ سوره آل عمران با مضمون ((إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ مُبَارَكًا وَهُدًى لِلْعَالَمِينَ)) با خط ثلث سفید برزمینه لاجورد نوشته شده و در آخر سال مرمت آن آمده که یکی از اعداد آن در کتیبه دیده نمی شود و سه رقم ۱۲۷ نوشته شده و قرینه این کتیبه در ضلع غربی آیه ۹۷ همین سوره با مضمون ((فِيهِ آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ مَّقَامُ إِزْرَاهِمَ وَمَنْ دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا وَمَنْ كَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ)) می باشد. ازاره‌های دور صحن از جنس مرمر و روی آن‌ها درختچه یا بوته گل حجاری شده و در کنار این ازاره‌ها ستون‌های کوچک مارپیچ حجاری شده است.

۵-۵- ایوان جنوبی

ایوان جنوبی هم یکی از زیباترین قسمت‌های مسجد به حساب می آید. تزئینات قاب‌های کناری به مانند طاق شمالی شامل یک ردیف ۴ تایی می باشد. داخل طاق، ۴ قاب که ۲ محرابی و ۲ ترنجی کار شده که در قاب‌های ترنجی کاشیکاری با زمینه

مشکی نیز وجود دارد و نقش همه آن‌ها نیز گل می باشد. در بالای ورودی شبستان یک قاب با طرح درخت زندگی نقاشی شده و اطراف آن نیز کاربردی و با کاشی های هفت رنگ تزئین شده است. آزاره های داخل ایوان از مرمر سبز و به مانند ایوان شمالی است. در این ایوان نیز دو کتیبه دیده می شود که کتیبه هلالی ایوان به مانند ایوان شمالی سوره ((منافقون)) که در پایان کتیبه سال ۱۲۴۴ نوشته شده است. بالای ایوان نیز باز به مانند ایوان شمالی ۶ قاب با طرح تزئینی وجود دارد که نوشته های آن ها نیز تکرار ایوان شمالی است. در میان طاق به مانند طاق شمالی عبارتی نوشته شده است:

بحمد الله على لطفه العميم و فضيله القديم و نشكره على احسانه الجسيم و جوده الوافر
و يصلى على اليتيم الشمس والقمر و البطحاء النجم الثاقب و الطاهر الرابع و بحر الكرام
و فخر الحرم و شفيع الامر و سيف القاطع محمد المصطفى لما راصخ تسلم على امير
؟؟؟؟ اللامع الباهر و لقد بتجديد هذا البيت اساس و ما في المسجد المطهر و ما الطاهران
السلطان الملك الملوك مظفر الغالب و الظاهر سلطان بن سلطان فتحعلي شاه قاجار
العادل و القوي القاهر والد بيغمبر العزز المعزه الفناصر و مذل كل فاخر.....سلطان
الاکرم و افخم حسينعلي ميرزا نعم الله انما يعمر المساجد الله من آمن بالله و اليوم الاخر
بنظاره امير الامرا الاجلال آقا باباخان السدي في شهر ذي القعدة ۱۲۴۳



شکل ۷- کتیبه ایوان جنوبی
(ماخذ: نویسندگان، ۱۳۹۸)

۵-۶- شبستان جنوبی

پشت ایوان جنوبی یک شبستان قرار دارد و یکی از زیبایی های این مسجد به حساب می آید. بر روی دیوارهای اطراف محراب کاشیکاری بسیار زیبای معرق کار شده که بر روی آن ها نام ((علی)) و با رنگ آبی کاشیکاری شده است. ستون های این شبستان در ۴ ردیف ۱۲ تایی قرار گرفته و به صورت بسیار دقیقی حجاری و صیقل داده شده اند. این ستون ها به صورت مارپیچ طراحی شده که دلیل آن انعکاس صدا در شبستان و از طرفی ضد زلزله کردن بنا بوده است. در پایین چند ستون سال اتمام را ۱۱۸۹ حجاری کرده اند. ستون ها در بالا دارای تزئینات گیاهی و در اصطلاح ((برگ کنگری)) یا ((Acanthus)) می باشند و به نوعی از ایران باستان و تخت جمشید الهام گرفته است زیرا کریمخان در بناهای خود از معماری سنگ بسیار استفاده کرده است. تایید این مطلب می تواند کف همین شبستان باشد که با قطعه سنگ های بزرگ مفروش شده و امضاء سنگتراشان دوره زند بر روی آن ها دیده می شود. سقف این شبستان به غیر از مسیری که به محراب می رسد تزئیناتی ندارد و این مسیر نیز به ((ناو)) معروف می

گذری برناگفته‌های مسجد وکیل شیراز
محمد رضا احمدی، فاطمه هوایی
صص ۴۹-۶۴

باشد که از کاشی‌های معرق پوشیده و روی کاشی‌ها نام ((محمد)) و ((علی)) به خط کوفی نوشته شده است. بقیه قسمت‌های سقف با کاربرندی آجرترزین شده و سقف نیز عرقچین است.

شکل ۸- شبستان جنوبی مسجد
(ماخذ: نویسندگان، ۱۳۹۸)



شکل ۹- ستون شبستان جنوبی
(ماخذ: نویسندگان، ۱۳۹۸)



۵-۶-۱- محراب شبستان

محراب این شبستان با کاشی معرق و هفت رنگ تزئین شده و کتیبه‌هایی در اطراف و بالای آن نوشته شده است. کتیبه دور محراب آیات ۱۸ و ۱۹ سوره توبه می‌باشد که در آخر آن عبارت مافات مضی و ماسیثاتیک فاین، قر فاعتنم الفرصه بین العدمین و تاریخ آن و نام کاشی ساز نیز اینچنین نوشته شده: ((فی سنه اربع و اربعون الف بعد اللهم غفر المذنب العاصی صانع کاشی علی نقی محمود)) که طبق این تاریخ ۱۰۴۴ می‌شود که تاریخ دوره صفوی و مربوط به زمان شاه عباس دوم می‌باشد. علینقی بهروزی معتقد است تاریخ این کتیبه همان سال ۱۲۴۴ می‌باشد که در قسمت‌های دیگر مسجد نیز وجود دارد. طبق صحبت علینقی بهروزی باید به مرمت اشتباه این قسمت از کتیبه اشاره نمود. در بالای محراب کتیبه‌ای با خط ثلث زرد رنگ کار شده که ابتدای آن با قسمتی از آیه ۵۸ سوره فرقان با مضمون ((هو الحی الّذی لا یموت)) شروع می‌شود

و عبارت آن: این مسجد بهشت نشان، بعد از آن که از زلزله ویران و با خاک یکسان گشت، بحکم محکم اشرف اقدس حسینعلی میرزا تجدید یافت و زمینه این کتیبه با نقش گل تزئین شده است. همچنین یک مقرنس با نقش گل در زیر طاق محراب وجود دارد و با کاشی تزئین شده است. داخل محراب ۵ کتیبه به صورت ترنجی کار شده است. در جزه‌های کنار محراب گلدان‌هایی روی کاشی نقاشی شده که درون آن‌ها نقش امامزاده و خانه دیده می‌شود. در سمت چپ این محراب نیز تزئینات کاشی معرق دیده می‌شود که رنگ قالب آن زرد رنگ می‌باشد.



شکل ۱۰- کتیبه بالای محراب
(ماخذ: نویسندگان، ۱۳۹۸)

۵-۶-۲ منبر سنگی

منبر سنگی شبستان مسجد وکیل یکی از شاهکارهای حجاری دوره زندیه و کریمخان به حساب می‌آید. این منبر، ۱۴ پله دارد و جنس آن یکپارچه از سنگ مرمری باشد و بالای آن را برای جایگاه وعظ کنندگان آماده نموده‌اند. این قطعه سنگ به احتمال زیاد از مراغه آذربایجان آورده شده است. این قطعه سنگ در حدود ۶/۴۰ متر طول و ۱/۲۶ متر عرض و ۵۵ سانتیمتر قطر دارد. روایتی از کریمخان وجود دارد که در مورد این قطعه سنگ گفته است. او گفته اگر در مسجد طلاکاری حرام نبود، به میزان سنگی این قطعه سنگ، طلا در مسجد به کار می‌بردیم. این گفته نشان می‌دهد که در آن زمان حمل و حجاری این سنگ چقدر کار پرمشقتی بوده است.

۵-۷-۱ شبستان شرقی

در ضلع شرقی شبستانی قرار دارد که شبستان زمستانه نام دارد ولی در طول سال نماز جماعت در همین شبستان برگزار می‌گردد. یک در این شبستان به صحن و در دیگر به بازار وکیل باز می‌شود.

گذری بر ناگفته‌های مسجد وکیل شیراز
 محمدرضا احمدی، فاطمه هوایی
 صص ۴۹-۶۴

جدول ۱- هنرمندان مسجد وکیل
 (ماخذ: نویسندگان، ۱۳۹۸)

ردیف	نام هنرمند	حرفه کاری	محل کار
۱	محمود نقاشزاده	نقاشی کاشی	ورودی مسجد
۲	میرزا حسین به محمد شریف حکاک	کاتب و حکاکی سنگ	طاق شمالی
۳	محمد حسین حبیب الله	کاتب	ورودی مسجد
۴	آقا باباخان مازندرانی	ناظر مرمت	کل بنا
۵	اشرف	کاتب	طاق شمالی
۶	علی نقی محمود	کاشی ساز	محراب شبستان جنوبی
۷	عبدالعلی یزدی اشرف محمودی	کاتب	طاق شمالی
۸	استاد میرزا عبدالرزاق و ابراهیم فغفوری	کاشی پز	طاق شمالی
۹	میرزا نصیر جهرمی	معمار	کل بنا
۱۰	اسماعیل موسوی شیرازی	حجار	هشتی ورودی
۱۱	صانع کاشی	کاشی ساز	طاق شمالی
۱۲	محمد باقر اصفهانی	ناظر معماران	کل بنا

نتیجه گیری

مجموعه زندیه جزو مهمترین بناهایی است که از دوره کریمخان زند در شیراز باقی مانده است. شاید بتوان مسجد وکیل را نگین این مجموعه خواند که نسبت به سایر بناها از معماری پیچیده تری برخوردار می باشد. معماری این بنا از دوره زند تا به امروز را شامل می گردد که قسمت هایی از این بنا هنوز هم در حال مرمت می باشد. هر چند در منابع مختلف از دوره زندیه تا به امروز اطلاعات مهمی در مورد این بنا وجود دارد اما معماری آن هنوز ناگفته و ناشناخته باقی مانده است. وجود کتیبه هایی از جنس سنگ و کاشی جلوه خاصی به بنا داده که در نوع خود بینظیر می باشد و اکثر آن ها مربوط به دوره قاجار و مرمت زمان حسینعلی میرزا است و به نوعی جزو ناشناخته های این بنا به شمار می رود که دلیل آن نیز پیچیدگی و سختی خوانش، نوع خط، مرمت ها و تخریب ها و ذهن معمار یا خطاط آن است. دو کتیبه طاق شمالی و جنوبی این بنا از اهمیت بسیار زیادی برخوردار است و در منابع از آن ها چیزی نوشته نشده و هر چند در این مقاله نیز در قسمت هایی پژوهشگران با مشکل روبرو بودند زیرا مرمت های اخیر این بنا برخی از کاشی ها را از بین برده و شاید به اشتباه کاشی های دیگر جایگزین آن ها شده و البته نباید از خطاط یا معمار آن نیز غافل شد که این خطوط را به طرز بسیار زیبا و با پیچیدگی خاصی در متن و مفهوم آن ایجاد کرده است. در قسمت های دیگر این بنا نیز کتیبه های کوچک و بزرگی وجود داشت که در این مقاله مورد بررسی قرار گرفته است.

منابع

۱. افسر، کرامت الله (۱۳۵۳)، «تاریخ بافت قدیمی شیراز»، چاپ اول، تهران: انتشارات قطره
۲. امداد، حسن (۱۳۸۷)، «فارس در عصر قاجار»، چاپ اول، شیراز: انتشارات نوید
۳. حسین پور، محمد (۱۳۸۹)، «شهرنشینی و شهرسازی در عهد زندیه»، مجموعه مقالات کنگره بزرگ زندیه، به کوشش محمدعلی رنجبر و علی اکبر صفی پور، جلد ۲، شیراز: انتشارات بنیاد فارس شناسی
۴. حسینی فسایی، میرزا حسن (۱۳۶۷)، «فارسنامه ناصری»، تهران: انتشارات امیرکبیر
۵. دیولافوا، ژان (۱۳۶۱)، «سفرنامه ایران، کلمه و شوش»، مترجم همایون فره وشی، تهران: انتشارات کتابفروشی خیام
۶. رجبی، پرویز (۱۳۸۳)، «کریم خان زند و زمان او»، تهران: انتشارات ندا
۷. رستم الحکما، محمد هاشم (۱۳۴۸)، «رستم التواریخ»، تهران: انتشارات تابان
۸. سامانیان، ساسان (۱۳۸۹)، «کوشک کریمخانی»، مجموعه مقالات کنگره بزرگ زندیه، به کوشش

گذری بر ناگفته‌های مسجد وکیل شیراز
محمد رضا احمدی، فاطمه هوایی
صص ۴۹-۶۴

- محمد علی رنجبر و علی اکبر صفی پور، جلد ۲، شیراز: انتشارات بنیاد فارس شناسی
۹. سامی، علی، (۱۳۳۷)، «شیراز شهر سعدی و حافظ»، تهران: انتشارات موسوی
۱۰. شکوئی، حسین (۱۳۹۲)، «دیدگاه های نو در جغرافیای شهری»، چاپ دوم، تهران: انتشارات سمت
۱۱. فرصت الدوله شیرازی، محمد نصیر (۱۳۶۲)، «آثار عجم»، تهران: انتشارات بامداد
۱۲. موسوی اصفهانی، محمد صادق (۱۳۶۳)، «تاریخ گیتی گشا»، تهران: انتشارات اقبال
۱۳. مهری، عبدالکریم و ابراهیمی دهکردی، امین (۱۳۹۶)، «بازشناسی نقش مسجد در هویت و روند توسعه شهرهای اسلامی»، کنفرانس پژوهش های معماری و شهرسازی اسلامی و تاریخی ایران
۱۴. نصر، طاهره (۱۳۸۷)، «جستاری در شهرسازی و معماری زنده»، شیراز: انتشارات نوید

